

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA SHAXS DEYKSISINI HOSIL QILUVCHI BIRLIKLAR

Bahriddinova Gavhar Oydinovna

Navoiy davlat pedagogika instituti Ta'lim tarbiya nazariyasi metodikasi
(maktabgacha ta'lim) yo'nalishi magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxs deyksisi atamasi va nazariyasi, shaxs deyksisi va u bilan bo'g'liq nazariy qarashlar ,shaxs deyksisining nazariy qarashlari hamda uni ifodalovchi til birliklari haqida nazariy bilimlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: shaxs deyksis predmet deyksis belgi deyksis miqdor deyksis makon deyksis zamon deyksis ijtimoiy deyksis emotsional deyksis propositiv deyksis diskurs deyksis.

Deyksis tadqiqiga bag'ishlangan keyingi tadqiqotlarda ananaviy tarzda ajraluvchi shaxs, zamon, makon deyksisi qatoriga me'yoriy holat va baho deyksisi, emotsional deyksis, diskurs deyksisi, sotsial deyksis, denotativ, kommunikativ deyksis, predmet deyksisi, miqdor – ko'rsatgich deyksisi kabi deyksis turlari ham ko'rsatib har birining mohiyati va ifoda vositalari yoritilgan.

Bizningcha, mazkur tasnif mantiqiy yondashuv mahsuli bo'lib borliqdagi har qanday mavjudlikning me'yoriy va o'zgaruvchan holatini ifodalovchi lisoniy hodisani deyksis deb baholab bo'lmaydi.

Shuningdek, so'zlovchining baho munosabati orqali yuzaga chiquvchi deyksisning baho deyksisi deb tasniflanishi ham munozarali.

Bizningcha, so'zlovchining voqelikka subyektiv baho berish orqali anlashiluvchi salbiy va ijobiy munosabat til birliklarining sxemasidan bevosita anglashilib turadi. Bunda baho munosabatini ifodalovchi birliklar orqali baho egasiga, ya'ni so'zlovchining o'ziga ishora ifodalanadi. Bu ishora yashirin tarzda namoyon bo'lganligi sababli mazkur holatni shaxs deyksisining implisit ifodasi deb yondashish maqsadga muvofiq.

R. Lakoff deyksisni zamon-makon, diskurs va emotsional turlarga ajratishni taklif qilgan. Dastlabki ikki tur tilshunoslikdagi an'anaviy tasnifga muvofiq keladi. Olim emotsional deyksis so'zlovchining his – tuyg'ular ta'sirida deyktik birliklarning amaldagi vazifalariga rioya qilinmagan holda yuzaga chiqishini namoyon qiladi.

V.V. Jura, V.I. Shaxovskiyalar tomonidan deysisning emotsional turi ko'rsatilgan. Tilshunos olimlarning fikricha, emotsional deysisda "emotsional nutq faoliyatini amalga oshirish uchun asos vazifasini bajaruvchi so'zlovchining ruhiy holatiga" ishora anglashiladi. Darhaqiqat, inson obyektiv borliqdagi voqeliklarni qabul qilar ekan, unda turlicha emotsional holatlar kechadi. U o'zining mazkur holatini to'g'ridan to'g'ri ifodalamasligi mumkin, biroq uning voqelikka bildirgan munosabati uning emotsional holatini ko'rsatib turadi.

Ch. Filmor esa an'anaviy shaxs, makon, zamon deysislari qatoriga ijtimoiy va diskurs deysislarini ajratgan. Uning nazarida diskursiv deysis matn qismlariga ishora qiluvchi lexis va grammatik elementlar bilan bog'liq. Shuningdek, u diskursiv deysisnin bevosita matnga aloqador deb hisoblamaydi. Olimlar fikricha, diskursiv deysisda tilning og'zaki va yozma shakllari uchun xos bo'lgan vositalari mavjud, ijtimoiy deysis esa real hayotning ba'zi ijtimoiy vaziyatlarini aks ettiradi.

D.A. Akselrud vaziyat va matn deysisini ajratgan. U vaziyat deysisiga shaxs, zamon, makon deysislarini, matn deysisiga esa mustaqil jumlar o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlovchi, ya'ni qiyoslovchi yoki tenglashtiruvchi, ishora qiluvchi, aniqlik kirituvchi, umumlashtiruvchi semantik xususiyatga ega til biriklari orqali yuzaga keladigan deysisni kiritishni taklif qilgan.

Nemis olimi G.Sitta esa so'zlovchining mavqeyini makon deysisi tavsifida hisobga oladi. Shunga ko'ra makon deysisining autodeysis va getodeysis turlarini ajratish mumkinligini, autodeksisda ishora so'zlovchi mavqeyiga bog'liq bo'lishi, getodeksis esa so'zlovchining mavqeyi kiritilmagan o'rinlarga taaluqli ekanligini qayd etadi.

Ayrim tadqiqotlarda deysis turlarini belgilashfa ishora manbai e'tiborga olinadi. T.N.Astafurova xatlar matnini tahlil qilar ekan, bunday matnda deysisning kommunikativ yoki adresativ deysis turlarini ajratgan. Uning fikricha, xatlar muayyan adresatga qaratilgan bo'ladi, shunga ko'ra xatlar matniga xos deysisni adresativ deysis termini bilan atash maqsadga muvofiq.

Bizningcha, nafaqat xatlar matni, balki har qanday nutqiy tuzilma "adresatlik" va "kommunikativlik" xususiyatiga ega. Bu o'rinda nutqning kimga qaratilganligi va unda kimga ishora qilinishi masalasini farqlash lozim. Deysis tasnifiga doir ilmiy manbaalar taxlili asosida aytish mumkinki, deysis turlarini belgilashda uni hosil qiluvchi deytik birliklarni belgilash muhim o'rin tutadi. Deytik birliklar tilning ishoraviy birliklari ekan, ularning, avvalo, nimaga ishora qilishni aniqlash muhim. Bu jihatdan, yani deytik birliklarning ishora obyektiga ko'ra o'zbek tilida deysisning quyidagi turlarini farqlash mumkin

- 1)shaxs deysis;
- 2)predmet deysis;

- 3)belgi deyxsis;
- 4)miqdor deyxsis;
- 5)makon deyxsis;
- 6)zamon deyxsis;
- 7)ijtimoiy deyxsis;
- 8)emotsional deyxsis;
- 9)propozitiv deyxsis;
- 10)diskurs deyxsis;

Xullas, deyxsis turlari masalasiga doir ilmiy manbaalarda deyxsisning turlicha yondashuvlar asosida tasniflanishi kuzatiladi. Deyksisning qayd qilingan turlari uning qaysidir jihatini ochib berishga xizmat qiladi. Demak, deyxsisning ishoraviylik vazifasi ko‘ptarmoqli. Har bir tarmoqini o‘rganish esa deyxsis mohoyatining to‘liq ochib berishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

- 1.Davlatova R. H. O‘zbek tilida deyxsis va uning turlari. Nodirabegim nashriyoti Toshkent - 2020
- 2.www.dissercat.com
- 3.www.philol.msu.ru
- 4.www.msu.ru/